

e-ISSN: 2148-0494

derglabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi), Bahar 2020, Cilt:8, Sayı:1, 8:318-342

Gönderim Tarihi: 16.02.2020

Kabul Tarihi: 03.05.2020

Araştırma Makalesi

Doi: <https://doi.org/10.33931/abuifd.689790>

Öğrencilerde İnanç Problemine Neden Olan Faktörlerin Belirlenmesi

Ayşe Betül Akdemir*

Öz

Öğrencilerde inanç problemlerine neden olan faktörlerin belirlenmesi amacıyla yürütülen bu nitel araştırmada durum çalışması deseni benimsenmiştir. Araştırmanın çalışma grubu amaçlı örnekleme yöntemlerinden maksimum çeşitlilik yöntemi ile belirlenmiştir. Çalışma grubunda farklı lise türlerinden öğrenim gören 177 öğrenci ile bu okullarda çalışan 5 öğretmen bulunmaktadır. Araştırmada veri toplama aracı olarak yarı yapılandırılmış görüşme formları ve öğrenci görüş formu kullanılmıştır. Araştırma verileri içerik analizi ile çözümlenmiştir. Çalışmada elde edilen bulgular özgün ve zengin bir veri kaynağı oluşturulacak biçimde yapılandırılmış, analiz sonucu ulaşılan temalar mantıksal bir perspektif ve bütünlük içinde sunulmuştur. Araştırmada ortaöğretim öğrencilerinin inanç problemi yaşamalarına neden olan birtakım şüphelerinin olduğu, aile ve çevrelerinden edindikleri kültürel/geleneksel dini bilgiyle günlük hayatta karşılaştıkları problemlere cevap üretemedikleri bu nedenle din karşıtı akımların sorgulayıcı yaklaşımları karşısında çelişkiye düştükleri görülmüştür. Bu bağlamda öğrencilerin dine tepkisel yaklaştığı ya da ilgisiz kaldığı belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İnanç, İnanç Problemleri, Din Öğretimi, Öğretim Programı, Ortaöğretim.

Determining the Factors Causing the Problem of Belief in Students

Abstract

The pattern of qualitative research conducted to determine the factors that cause belief problems in students is a case study. The study group was determined with the maximum variation sample, which is a sampling method. In the study group, there are 177 students studying in different high school types and 5 teachers working in these schools. In the research, semi-structured interview forms and student opinion forms were used as data collection tools. In the research, content analysis was analyzed, it was seen that secondary school students had some doubts that caused them to have belief problems, and they could not respond to the problems they encounter in their daily lives with the cultural / traditional religious knowledge they obtained from their families and their environment, therefore they contradict the questioning approaches of anti-religious movements. In this context, it was determined that students approached religion reactively or remained indifferent.

Keyword: Faith, Belief Problems, Religious Education, Curriculum, Secondary School.

* Doktora Öğrencisi, Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Bölümü, ayseakdemir@duzce.edu.tr

ORCID ID 0000-0001-5939-6511

Giriş

İman, bilgi ve kalp fiillerini birlikte barındıran varoluşsal bir yönelimdir.¹Bir bütün olarak iman kişiliğin bir eylemi olması bağlamında kişisel hayatın dinamikleri arasında yer alır.² İnsanın iç dinamiklerini şekillendiren inanç ve iman kavramları günlük hayatta birbirlerinin yerine kullanılsa da epistemolojik bir kavram olarak farklı anlamlar içerir. İnanç, kimi zaman zan, kanaat, tahmin gibi ne objektif ne de sübjektif kesinlik içeren tasdik ya da kabuller için kullanılır. Kimi zaman da hakkında yeterli ölçüde kanıt olmayan bir şeye bağlanma anlamı verir.³ Tümüyle dini bir kavram olan iman ise mutlak sonsuz ve kutsal olanı samimi bir kabul, biliş ve tasdik⁴ bağlamında bilgi, irade ve duygusal bağımlılık içindedir.⁵ Bu yönüyle iman, insanı bir amaca yönelten, düşünsel ve eylemsel boyutta dönüştüren, dolayısıyla kişiliğe yön veren temel unsurdur.⁶

İslam düşüncesinde tüm beşerî işler, en küçük ayrıntısına kadar, Allah'ın gözetimindedir.⁷ Allah, insana İslam'ın getirdikleri ile amel etmeyi ve nehyettiği şeylerden sakınmayı emretmektedir.⁸ Vahyin amacı, insanın kendi düşünce ve eylem evreninde iyi ve kötü olarak tanımladığını, mutlak bir otorite olarak onamaktır.⁹ İslam'ın şartlarının doğrudan pratikle ilişkili olması; günlük hayatın yasaklar ve uyarılarla sınırlandırılması 'doğru yol'a yönelten dinin,¹⁰ insana davranış ve kişilik kazandırma çabası olarak görülebilir.¹¹ İnsan, bilgi üreten ve ürettiği bilgiyle eylemde bulunan bir varlık olması bakımından özeldir. Gerçeğin bilincine varma çabası insanı, üç temel olgunun anlamlandırılmasına yöneltmiştir: İnsan, evren ve yaratıcı.¹² Bu anlam arayışı, yaşamındaki temel güdüdür ve yalnızca bireyin kendisi tarafından keşfedilebilir oluşuyla eşsiz ve özel yapıdadır.¹³ İnsanın bilinçli her eylemi bilgiye dayanır. Bilgi ise varolan hakkında hüküm vermedir.¹⁴ Gerçek bilgi etraflıca düşünme ve sorgulamayla ulaşılabilecek bir yapıya sahiptir. Bu bağlamda ilahi öğretinin hedefi düşünmeyi engelleyen iç ve dış engellerin ortadan kaldırılmasıdır. İnsanın düşünme

¹ Mahmut Ay, "Kelam'da Akıl İman İlişkisi: Temel Teolojik Yaklaşımlar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/1 (2011), 49.

² Paul Tillich, *İmanın Dinamikleri*, çev. Fahrullah Terkan - Salih Özer (Ankara: Ankara Okulu, 2000), 17-36.

³ Ferit Uslu, *Felsefi Açından İmanı Temellendirme* (Ankara: Ankara Okulu, 2016), 37-42.

⁴ Furat Akdemir, *Vahyin Allah Tasavvuru* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2019), 4-12.

⁵ Recep Kılıç, "Din Öğretimini Temellendirme Problemi", *Dini Araştırmalar* 1/3 (Haziran 1999), 205-212.

⁶ Akdemir, *Vahyin Allah Tasavvuru*, 11-12.

⁷ Fecr 89/14; Toshihiko Izutsu, *Kuran'da Tanrı ve İnsan*, çev. Mehmet Kürşad Atalar (İstanbul: Pınar Yayınları, 2012), 185-202.

⁸ Al-i İmran 3/104; Lokman 31/17.

⁹ Fussilet 41/46; İnsan 76/3; İsrâ 17/84; Kehf 18/ 29; Rum 30/44; Şems 9/7-9; Şura 42/30; Erkan Yar, *Ruh Beden İlişkisi Açısından İnsanın Bütünlüğü Sorunu* (Ankara: Ankara Okulu, 2019), 93.

¹⁰ Fatıha 1/6; İsrâ 17/9.

¹¹ Hilmi Yavuz, *İslam'ın Zihin Tarihi -Bir Müslüman Aydın'ın İslam Üzerine Düşünceleri* (İstanbul: Timaş Yayıncılık, 2009), 61-63.

¹² Georges Gusdorf, *İnsan ve Tanrı*, çev. Zeki Özcan (Bursa: Emin Yayınları, 2012), 20-35.

¹³ E. Victor Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı*, çev. Selçuk Budak (İstanbul: Okuyan Us, 2014), 113-114.

¹⁴ Kılıç, "Din Öğretimini Temellendirme Problemi", 209.

yetisiyle donatılmış olması, hakikate ulaşma yolunda iç engeli kaldırır niteliktedir. Fakat siyasal, dinsel ve sosyal yapılar kimi zaman, düşünme ve sorgulamayı engelleyen dış faktörlerdir.¹⁵

Din, yaratıcı, ilahi hitap ve ibadetler gibi motifler yoluyla bireyin zihin gelişiminde ortaya çıkan çatışmalara çözüm yolu sunmaktadır. Başka bir ifadeyle dini motifler, bireyin gelişiminde birer denge unsurudur.¹⁶ Bu bağlamda din eğitimi, insanın varlık ve anlam arayışında karşılaştığı sorulara cevap üretmede önemli bir katkı sağlar.¹⁷ Dini değerlerin genç nesillere aktarılma çabası her çağ ve her dinde varolan bir olgudur ve din öğretiminin tarihsel, felsefi, bireysel, toplumsal, hukuksal ve evrensel temelleri bu eğitimin kaçınılmaz bir ihtiyaç ve temel hak olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁸ 21. yy. eğitim anlayışının yansıması olan sorgulayıcı din eğitimi, görünen ve görünenin ötesindeki dünyayı; varlık, nesne, olguları ve bunlar arasındaki ilişkileri; insanın içinde bulunduğu duygu durumlarını, bu âlemdeki yerini bulmaya çalışan bireyin anlam arayışlarını ve din algılarını felsefi sorularla temellendirerek düşünme ve yorumlama becerisi kazandırmayı amaçlamaktadır. Sorgulama becerisi gelişen öğrenciler evrensel değerleri içselleştirerek, dini, kültürel ve bireysel farklılıklara duyarlı; sosyal ilişkilerinde başarılı, ahlaki yetkinliğe sahip bilinçli iman geliştirmiş bireyler olarak toplumu şekillendirebilirler. Din eğitiminden beklenen araştırıp sorguladıktan sonra inanıp inanmama konusunda karar verebilen özgür bireyler yetiştirmesidir.¹⁹ Bu çerçevede din eğitimi bireysel özgürlük odağında şekillenmelidir. Din eğitiminde kişilik özelliklerini baskılayan her türlü geleneksel davranış ve metot kullanımından uzak durulmalıdır.²⁰ Güncel Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi öğretim programlarında öğrencilerde kazanılması, geliştirilmesi ve hayata aktarılması tasarlanan bilgi, tutum ve becerilerin bütüncül ele alınması hedeflenmektedir. Öğrencilerin öğretmen rehberliğinde öğrenme sürecine aktif katılımının sağlanması; araştırma yapabilecekleri, keşfedebilecekleri, problem

¹⁵ Yar, *Ruh Beden İlişkisi Açısından İnsanın Bütünlüğü Sorunu*, 102-116.

¹⁶ Mualla Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1990), 43-45.

¹⁷ Beyza Bilgin – Mualla Selçuk, *Din Öğretimi -Özel Öğretim Yöntemleri* (Ankara: Akid Yayıncılık, 1991), 35-37.

¹⁸ Mustafa Önder, “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretiminin Temelleri Üzerine”, *derglabant -AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1 (Haziran 2013), 24-40; M. Akif Kılavuz– Hüseyin Yılmaz, “Örgün ve Yaygın Eğitimde Öğrenenlerin İhtiyaçları Doğrultusunda Din Eğitimi ve Öğretimi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2009), 123-139.

¹⁹ Fatma Çapçioğlu, *Din Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar Çerçevesinde İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programlarının İncelenmesi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006) 119-122; Okumuş, “Din eğitimi-öğretimi özgür birey yetiştirilmesinde etkin bir rol üstlenebilir mi?”, *Kelam Araştırmaları* 13/1 (Şubat 2015), 213-288; Dilbaz Alkan vd., “Araştırma Temelli Öğrenmenin İlköğretim Öğrencileri Üzerindeki Etkileri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 23/1 (Ocak 2013), 89-103.

²⁰ Okumuş, “Din Eğitimi-Öğretimi Özgür Birey Yetiştirilmesinde Etkin Bir Rol Üstlenebilir mi?”, 279-283.

çözebilecekleri, çözüm ve yaklaşımlarını paylaşıp tartışabilecekleri ortamların sağlanmasının önemi vurgulanmaktadır.²¹

Ortaöğretim öğrencilerinin inanç sistemlerini etkileyen faktörleri belirlemeyi amaçlayan bu çalışma ortaöğretim öğrencilerinin, dini yönelimleri, kabulleri, dini algıları ve inanç problemlerine ilişkin derinlikli ve zengin veri kaynağı niteliğindedir. Çalışma öğrencilerin yaşadıkları inanç problemlerine ilişkin varoluşsal ve dini kabuller boyutunda önemli bağlam ilişkileri ortaya koymaktadır. Bu yönüyle din eğitimi alanında önemli bir boşluğu dolduracağı düşünülmektedir. Araştırmada elde edilen sonuçların daha nitelikli öğrenme ortamlarının oluşturulmasına katkı sağlayacağı umulmaktadır.

1. Yöntem

Bu bölümde araştırma modeli, çalışma grubu, verilerin toplanması ve analizi ile geçerlik ve güvenilirlik bilgilerine yer verilmiştir.

1.1. Araştırma Modeli

Bu araştırma nitel araştırma yöntemlerinden bütüncü çoklu durum çalışması modeliyle desenlenmiştir. Nitel araştırma sosyal ya da beşerî bir probleme birey ya da grupların yüklediği anlamları keşfetme ve anlamaya yönelik bir yaklaşımdır.²² Durum çalışması bir olayın birden çok kanıt kullanılarak kendi gerçek yaşam bağlamı içerisinde yoğun biçimde çalışılmasıyla ilgilidir; değerlendirme ve açıklama potansiyeline sahiptir. Tematik olmaktan ziyade betimsel ve bütüncüdür.²³ Bu çalışmada ortaöğretim öğrencilerinin inanç problemlerinin detaylı biçimde betimlenmesi; verilerin bütüncül analizi ile derinlemesine bir anlayış ve çıkarıma ulaşmak amacıyla durum çalışması deseni tercih edilmiştir.

1.2. Çalışma Grubu

Araştırma 2018-19 öğretim yılı içinde Batı Karadeniz Bölgesinde yer alan bir ilin merkez ilçesinde öğrenim gören 177 ortaöğretim öğrencisi ve 5 Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmeni ile yürütülmüştür. Çalışma grubunun belirlenmesinde amaçlı örnekleme türlerinden maksimum çeşitlilik örnekleme kullanılmıştır. Amaçlı örnekleme, çalışmanın amacına bağlı olarak bilgi açısından zengin durumların

²¹ MEB, Millî Eğitim Bakanlığı, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı -Ortaöğretim 9, 10, 11, 12. Sınıflar* (Ankara, 2018), 8-10.

²² W. John Creswell, *Araştırma Deseni Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları*, çev. Selçuk Beşir Demir (Ankara: Eğiten Kitap, 2017), 43-48.

²³ James Arthur vd., *Eğitimde Araştırma Yöntemleri ve Metodolojileri*, çev. ed. Atılgan Erözkan - Engin Büyükköksüz (Ankara: Anı Yayıncılık, 2017), 165-176; Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri Beş Yaklaşımına Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni*, 43-48; Corrine Glesne, *Nitel Araştırmaya Giriş*, çev. ed. Ali Ersoy - Pelin Yalçınoglu (Ankara: Anı Yayıncılık, 2015), 30; Colin Robson, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri Gerçek Dünya Araştırmaları*, çev. ed. Şakir Çımkır - Nihan Demirkasımoglu (Ankara: Anı Yayıncılık, 2017), 159-164; Robert K. Yin, *Durum Çalışması Araştırması Uygulamaları*, çev. İlhan Günbayı (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2017), 4-19.

seçilerek derinlemesine araştırma yapılmasına olanak tanır. Maksimum çeşitlilik örnekleme ise evrende incelenen problemle ilgili olarak kendi içinde benzeşik farklı durumları belirleyerek çalışmanın bu durumlar üzerinde yapılmasıdır.²⁴ Öğrenim gördükleri lise türlerine göre öğrencilerin inanç algıları ve dini yaklaşımlarının çeşitlilik gösterebileceği düşünülmüş; bu amaçla çalışma grubu Fen Lisesi, Anadolu Lisesi, Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi ve Anadolu İmam-Hatip Lisesinde öğrenim gören 12. Sınıf öğrencileri ile bu kurumlarda görev yapmakta olan öğretmenlerden oluşturulmuştur.

1.3. Verilerin Toplanması

Bu çalışmada veri toplama aracı olarak öğrenci görüş formları ve yarı yapılandırılmış öğretmen görüşme formları kullanılmıştır. Öğrenci görüş formları, öğrencilerin sunulan kavramlara ilişkin soru ve görüşlerini herhangi bir yönlendirme olmaksızın özgürce yazabilmelerini sağlamak amacıyla hazırlanan bir form niteliği taşımaktadır. Nitel araştırmada kullanılan yaklaşım araştırmacıyı veri toplama aracı tercihiyle genellikle sınırlamaz. Literatürde yeni nitel veri formları geliştirildiği bilinmektedir.²⁵ Yarı yapılandırılmış görüşmelerde, araştırma soruları en kullanışlı biçimde katılımcıya yöneltilerek; sahip oldukları deneyimler, fikirler, duygular ve bilgiler hakkında derinlemesine bilgi sahibi olma ve bu bilgilere ilişkin doğrudan alıntılar yapılabilme imkânı verir.²⁶

Yarı yapılandırılmış görüşme formları hazırlama ön aşaması olarak alanyazın taranmış, elde edilen bilgiler bağlamında araştırma problemine ilişkin geniş perspektif sunan görüşme soruları hazırlanmıştır. Görüşme soruları uzman görüşü alınarak değerlendirilmiştir. Çalışma grubunda bulunan öğretmenlerin belirlenmesinin ardından görüşme randevuları alınmış, görüşmeler planlandığı şekilde, samimi bir güven ortamı içinde gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerde katılımcılardan izin alınarak ses kaydı alınmıştır. Öğretmenlerle yapılan yarı yapılandırılmış görüşmeler 25/03/2019 ile 05/04/2019 tarihleri arasında tamamlanmıştır.

Öğrenci görüş formları oluşturulurken iman-inanç konuları ve din karşıtı akımlara ilişkin literatür taranmış; gençlerin yaşayabilecekleri sorunların çerçevesi oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu sorunlar bağlamında öğrencilere soru yönetmek yerine, onların soru ya da sorunlarının belirlenmesinin doğru olacağına karar verilmiştir. Bu bağlamda hazırlanan formda öğrencilere sekiz kavram (din, inanç, kader...) sunulmuş, bu kavramlara ilişkin akıllarına takılan, inanma ile inanmama arasında şüphe duymalarına ya da inanmamalarına neden olan soru ya da sorunlarını

²⁴ Şener Büyüköztürk vd., *Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Pegem Akademi, 2016), 22.

²⁵ Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri Beş Yaklaşım Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni*, 161.

²⁶ Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri Beş Yaklaşım Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni*, 163-166; Michael Quinn Patton, *Nitel Araştırma ve Değerlendirme Yöntemleri*, çev. ed. Metin Bütün - Selçuk Beşir Demir (Ankara: Pegem Akademi, 2018), 340-343.

yazmaları istenmiştir. İhtiyaç durumunda araştırma verilerine dönebilmek ve araştırmada özgün görüşlere yer verebilmek amacıyla okullar: L1, L2, ..., öğretmenler: Ö1, Ö2, ... ve öğrenci formları: Öğr.1, Öğr2, ... şeklinde kodlanmıştır.

Tablo I. Çalışma grubu ve verilere ilişkin bilgiler

Okul Kod	Öğretmen Kod	Görüşme süresi (Dakika)	Öğrenci Kod		Öğrenci Sayısı	Soru/Yorum Sayısı
L1	Ö1	21.20	Öğr1	- Öğr43	43	235
L2	Ö2	35.41	Öğr44	- Öğr69	26	131
L3	Ö3	23.05	Öğr70	- Öğr115	46	244
L4	Ö4	16.26	Öğr116	- Öğr147	32	86
L5	Ö5	27.33	Öğr148	- Öğr177	30	110
	Ortalama	24.65		Toplam	177	806

1.4. Verilerin Analizi

Araştırma verilerinin analizinde, nitel analiz türlerinden içerik analizi kullanılmıştır. Nitel araştırmalarda veri analizi genel olarak üç aşamada gerçekleşir. Birinci aşama verilerin hazırlanması ve organizasyonu, ikinci aşama verilerin kodlanması ve kodların bir araya getirilmesi ile temalara indirgenmesi, son aşama ise verilerin şekiller, tablolar ya da bir tartışma halinde sunulmasıdır.²⁷ Verilerin hazırlanması aşamasında araştırma verileri çözümlenerek bilgisayar ortamına aktarılmıştır. Öğrenci görüş formları ile elde edilen soru ve yorumlar bilgisayar ortamına aktarılarak veri dökümü elde edilmiştir. Elde edilen bu dokümanlar birbirinden bağımsız olarak kodlanmış, bu aşamada kodlardan kavramsallaştırmaya gidilmemiştir. İlk aşamada kodlardan kavramsallaştırmaya gidilmemiştir. Yeniden kodlama aşamasında görüşmelere ait dokümanlar birbirinden bağımsız biçimde tekrar kodlanmıştır. Kodlar etkin veri etiketleme ve geri çağırma araçlarıdır. Analizi güçlendirir ve hızlandırır.²⁸ Tematik çerçeveye göre verilerin işlenmesi aşamasında ise veriler tekrar okunmuş, ilgili kavramlar altında yeniden düzenlenmiştir. Kodlardan ortak özellik gösteren temalara ulaşılmıştır. Bu iki aşama arasında unutmaya süresi bırakılarak verilerin ön ve ikinci kodlama uyum yüzdesi hesaplanmıştır. Son aşamada öğrenci ve öğretmende ulaşılan ortak temalar belirlenerek bulgular yeniden düzenlenmiştir.

1.5. Geçerlik ve Güvenirlik

Çalışma grubu problemi geniş bir perspektifte araştırabilmek maksadıyla amaçlı örnekleme yöntemlerinden maksimum çeşitlilik yöntemi ile belirlenmiştir. Çalışmada görüş bildirme hususunda gönüllülük esasına özen gösterilmiştir. Veri toplama aracı olarak kullanılan öğrenci formlarında, kavramlar hakkında yönlendirme oluşturmayacak biçimde, yalnızca kavramlar verilerek öğrencilerin soru ve görüşlerini diledikleri gibi yazmaları sağlanmıştır. Öğretmen görüşmelerinde

²⁷ Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri Beş Yaklaşımına Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni*, 180-187.

²⁸ Johnny Saldaña, *Nitel Araştırmacılar İçin Kodlama El Kitabı*, çev. Aysel Tüfekçi Akcan - S. Nihat Şad (İstanbul: Pegem Akademi, 2019), 4.

kullanılmak üzere katılımcıların konu hakkında derinlemesine görüş bildirmelerini sağlamaya yönelik görüşme soruları hazırlanmıştır. Gerek görüldüğü durumlarda sorular sonda sorularla desteklenerek farklılaştırılmış; böylece derinlemesine bilgi elde edilmeye çalışılmıştır. Elde edilen veriler anlam bütünlüğü içinde kodlanmış ve mantıksal tutarlılık çerçevesinde sunulmuştur. Araştırmanın her aşaması sarmal biçimde kontrol etmek sureti ile özgünlük sağlamaya çalışılmıştır. Okuyucuların araştırma bulgularını kendi ortam ve potansiyellerine uygun biçimde aktarabilmelerini sağlamak amacıyla zengin veri kaynağı oluşturulmuştur. Araştırma süreci boyunca her aşama uzman incelemesine sunulmuş öneriler doğrultusunda gerekli düzenlemeler yapılmıştır. Araştırmanın yöntem, süreç ve sonuç boyutlarının yapısal bütünlük içinde olmasına özen gösterilmiş, kodlamalar arası uyum sağlanmıştır. Kodlar arası uyum yüzdesi öğretmenlerde %98, öğrencilerde %97 olarak belirlenmiştir.²⁹ Araştırma sonuçlarının veriler/temalar ile açıkça ilişkilendirilmesi ile doğrulanabilirlik sağlanmıştır. Araştırma sürecine ilişkin detaylı kayıt tutulmuş ve veriler tekrar analiz edilebilecek biçimde korunmuştur. Araştırmada tarafsız bir bakış açısı ile kişisel varsayım, değer ve yanlılıklardan sıyrılmaya çalışılmıştır.

2. Bulgular

Araştırma bulguları varoluş boyutu ve din boyutu olmak üzere iki ana başlık altında sunulmuştur.

2.1. Varoluş Boyutu

Varoluş boyutunu oluşturan bulgulara, öğretmen ve öğrencilerden elde edilen verilerin analizi ile ulaşılmıştır.

2.1.1. İnanç İnşasından Kaynaklanan Problemler

Öğrencilerin inanç ve fitrat bağlamında sorguladıkları olgulara ilişkin bulgular Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1: Öğrencilerin inanç ve fitrat bağlamında sorguladıkları olgulara yönelik görüşler

Tema	Alt Tema	Kod
İnanç problemi yaşama durumu		Genel bir problem olduğu Kesinlikle çok fazla olduğu On ikilerde daha çok yaşandığı
İnanç-Allah ilişkisi	Allah’a imanın mahiyetinin sorgulanması	İnanmak için neden bir tanrıya ihtiyaç olduğu Bilim yerine neden kanıtları olmayan bir varlığa inanıldığı Sürekli ‘Neden?’ sorusu ile Allah’ın sorgulandığı Hesap sorucu bir tarzda ‘Neden bizi yarattı?’ şeklinde Allah’ın sorgulandığı
	Allah’a imanın imkânının sorgulanması	Allah’ı görmeden nasıl inanıldığı Allah’ın varlığına dair somut kanıtlar sunması gerektiği ‘Akıl nereye kadar onu algılayabilir?’ şeklinde Allah’ın sorgulandığı

²⁹ Matthew B. Miles - A. Michael Huberman, *Nitel Veri Analizi*, çev. ed. Sadegül Akbaba Altun – Ali Ersoy (Ankara: Pegem Akademi, 2016), 64.

		Akılla teslim olunamadığı Allah'a inanma konusunda çeldiricilerin olduğu
İnanç-insan ilişkisi	İnanma ihtiyacı	İnsanın neden inanma ihtiyacı duyduğu İnancın doğuştan gelen bir ihtiyaç olup olmadığı
	İnancın mahiyeti	İnancın güdü mü yoksa bir algı mı olduğu İnancın ne olduğunun farkında olunmadığı İnancın neden var olduğu İnanmanın kendini güvene almak olup olmadığı İnsanın inandığını nasıl anlayacağı İnancın ne işe yaradığı İnanılmasa ne olacağı İnancın akılda mı, kalpte mi olduğu İnanç esaslarına neden topluca iman edilmesi gerektiği
	İnancın sorgulanması	İnancı olmayanların hayattan zevk alıp almadığı İnançsızlığın nasıl durdurulacağı İnsanın neden bir dine inanmak zorunda olduğu İnsanın neden inanmak zorunda olduğu İnanılan her şeyin yalan olma ihtimali, Ateistlerin haklı çıkma olasılığı
	İnancın içselleştirilmesi	İnancın temelinin nasıl sağlam olacağı İnançta samimiyetin nasıl geri geleceği İnancın içselleştirmemiş olduğu İnanç konularının bütüncül bir yaklaşımla kabul edilemediği Korkuya dayalı bir tanrı tasavvuruna sahip olduğu Allah sevgisinin içselleştirilemediği
	Geleneksel inanç	Aileden alınan geleneksel inanç biçimlerinin hayatta karşılık bulmadığı 'Böyle öğretildi şimdi ne yapayım ben' düşüncesine sahip olduğu 'Allah yazdı ve biz yaptık' yaklaşımına sahip olduğu 'Kadere teslim' olduğu 'Ben kesin cehennemliğim' düşüncesine sahip olduğu Dinin kültürel bir simge olarak var olduğu 'Mükafat' kavramının algılanmadığı yaşananların çok mantıksız bulunduğu
İnanç-ahlâk ilişkisi		İyi birey olmak için inançlı olmanın şart olmadığı Diğer dinlerde Müslümanlardan çok daha iyi olan insanların olduğu Dini kuralların büyütüldüğü; insanda, güzel ahlak olması gerektiği
İnanç-ibadet ilişkisi		İbadetin inançtan önce mi geldiği Neden ibadet edildiği Bilinçten uzak ibadet kabul edilip edilmediği İbadet açısından İslam'ın daha katı olduğu 'Hristiyanlıkta hiçbir kural yok' düşüncesine sahip olduğu 'Allah egoist mi?' ifadeleri ile ibadetin sorgulandığı 'Allah neden ibadet etmemizi istiyor?' un sorgulandığı 'Allah'a yapıyorum bunu, Allah için yapıyorum' u algılanmadığı 'Aç durmamın ona bir faydası mı var' gibi sorularla ibadetlerin sorgulandığı En çok namaz kılmada sıkıntı yaşandığı
İnanç-muamelat ilişkisi		Mezheplerin ve düşünce ayrılıklarının anlamlandırılmadığı Başörtüsü kullanma gerekliliğinin sorgulanması Başörtülü arkadaşların eleştirilmesi

Tablo 1'de bulgular inanç problemi yaşama durumu, inanç-Allah ilişkisi, inanç-insan ilişkisi, inanç-ahlâk ilişkisi, inanç-ibadet ilişkisi ve inanç-muamelat ilişkisi temalarıyla sunulmuştur. Bu temalar öğrencilerin inanç ve fitrat bağlamında sorguladıkları olgulara ilişkin temel özellikleri ifade etmektedir.

İnanç problemi yaşama durumu temasında yer alan bulgulara göre inanç problemleri ortaöğretim öğrencileri arasında yaygın bir sorun olmakla birlikte, özellikle on ikinci sınıflarda daha sık karşılaşılmaktadır.

İnanç-Allah ilişkisi teması *Allah'a imanın mahiyetinin sorgulanması* ve *Allah'a imanın imkânının sorgulanması* alt temalarını kapsamaktadır. Buna göre öğrenciler, aklın Allah'ı algılayabilme potansiyelini, bilime rağmen Allah'a neden ihtiyaç duyulduğunu; Allah'ın varlığının dair somut kanıtları, Allah'ın varlığı, evreni ve insanı neden yarattığını ve insana neden sorumluluk yüklediğini sorgulamaktadır. Öğrenciler yüzeysel bir yaklaşımla imanı değerlendirmekte ve iman konularına bütüncül yaklaşmamaktadırlar. Bundan dolayı mantığını kavrayamadıkları durumları toptan reddedebilmektedirler.

İnanç-insan ilişkisi teması *inanma ihtiyacı*, *inancın mahiyeti*, *inancın sorgulanması*, *inancın içselleştirilmesi* ve *geleneksel inanç* alt temalarına sahiptir. Bu temada öğrenciler, inanma ihtiyacının nedenlerini; tanrı inancının bir zorunluluk mu olduğunu, inancın güdüsel mi algısal mı olduğunu, akılla mı kalple mi bilindiğini; inanmak için neden bir tanrıya ihtiyaç duyulduğunu ve tanrının varlığının somut kanıtlarını sorgulamaktadırlar. Bu temaya ilişkin bulgularda öğrencilerin aileden edindikleri kültürel dini bilgi ile günlük hayatta karşılaştıkları problemlere cevap bulamamaları dolayısıyla inanç problemi yaşadıkları görülmüştür. Bulgular değerlendirildiğinde öğrencilerin korku kültürünün hâkim olduğu bir Allah tasavvuruna sahip olmaları bağlamında Allah sevgisini içselleştiremedikleri dolayısıyla Allah'ı hesap sorucu bir tarzda sorguladıkları görülmektedir.

İnanç-ahlak ilişkisi temasında öğrencilerin iyilik-inanç ilişkisini sorguladıkları görülmüştür. Buna göre bulgularda iyi olmak için inancın gerekliliği, farklı dinlere mensup insanların Müslümanlardan çok daha iyi insan olabildiği, ahlak kurallarının insanda dinden daha önemli olduğu vurgulanmıştır. *İnanç-ibadet ilişkisi* temasında öğrenciler neden ibadet edilmesi gerektiğini, ibadet etmeyen kimsenin durumunu, ibadet-inançtan önceliğini, bilinçten uzak ibadetin imkanını sorgulamaktadır. Öğrencilerin İslam'ı fazla kuralcı buldukları ve hayatlarında simgesel bir değerın ötesine geçiremedikleri vurgulanmaktadır. Bu bağlamda öğrencilerin ibadetlerin anlam ve önemine ilişkin bilgi eksiklikleri olduğu, ibadetin kendilerine kazandıracığı değerleri fark edemedikleri söylenebilir. *İnanç-muamelat* temasında öğrencilerin mezheplerin dindeki yerini ve farklılıkların nedenlerini anlamlandıramadıkları; başörtüsü bağlamında tesettür konularının sorgulandığı görülmüştür.

Bu temalara ilişkin doğrudan alıntılardan bazıları şöyledir:

Öğr51: “İnsanoğlu binlerce yıldır somuta inanma çabası içinde tanrı kişinin inanmasını istiyorsa varlığına dair somut kanıtlar sunmalı. İnanmak için kimi insana göre göğe bakmak yeterliyken kimisi daha fazla kanıt ister. Ya ateistler haklı çıkarsa? Her şey boşa mı gider?”

Öğr63: “Bu hayat sınavının yapılaş amacı nedir? Kudretli tanrı kendi yarattığı bir kurallar yüzünden inanmayan ya da inanacak imkânı olmayan töreler dayatılmış milyonlarca ruha işkence yapmak merhamet mi?”

Ö3: “... ‘Bence başörtü diye bir şey olmamalı’, kapalıların da böyle rahat yaşadıklarını görünce, ‘Öyle kapalı olsaydı, böyle açık olurum’ diyen çok

fazla var. Arkadaşlarını eleştirme, özellikle başörtülü arkadaşlarını eleştirme çok.”

2.1.2. Yaşanan Din Olgusundan Kaynaklanan Problemler

Öğrencilerin bir dini benimsemelerine engel olan durumlara ilişkin bulgular

Tablo 2’de yer almaktadır.

Tablo 2: Öğrencilerin bir dini benimsemelerine engel olan durumlara ilişkin görüşler

Tema	Alt Tema	Kod
Dine kapalı olma	Dini içselleştirememe	İmanın ne demek olduğunun farkına varılmadığı
		İman üzerinde çok düşünmediği
	Dini hayatla ilişkilendirememe	Dine ait ritüel ve sorumluluklardan kaçış yolu arandığı
		İmanın içselleştirilmediği
		‘Doğru değil’ ve ‘Doğru’ ilişkisi kurulamadığı
		Refleks şeklinde bir şeyler yaşandığı
	Bilgi eksikliği	Dinin günlük hayatla ilişkilendirilemediği
		Yakın geleceğe bakıldığı
Sorgulayamama	Pratik fayda elde edilemediği	
	Ders olarak görülenin hayata aktarılamadığı	
Dine özendirilmeme-yıldırma	Sorgulayamama	Temelsiz, bilgisiz fikir sahibi olduğu
		Yeni öğrenilen şeylerle eskiler arasında bocalanıldığı
Sınavları önceleme	Sorgulayamama	Doğru bilgiye ulaşamadığı
		Bu alanda çok fazla okuma yapılmadığı
Ergenlik dönemi etkisi	Sorgulayamama	Soru sormaktan korkulduğu
		Temelli bir bilgiden yoksun olduğu
Ergenlik dönemi etkisi	Sorgulayamama	‘Niçin söylenmiş, niçin olmuş’ bilinmediği
		Nedenlerin sorgulanamadığı
Ergenlik dönemi etkisi	Sorgulayamama	Refleksif, ‘bu böyleyse o zaman bu böyledir’ düz mantıkla bakıldığı
		Doğru soruların sorulmadığı
Ergenlik dönemi etkisi	Sorgulayamama	Sorulara cevap bulunamadığı
		İbadetlerin çok öncelendiği
Ergenlik dönemi etkisi	Sorgulayamama	İyi davranışların methedilmediği
		Dinin empoze edilmeye çabaladığı
Ergenlik dönemi etkisi	Sorgulayamama	Dini tamamen öteleyip üniversite odaklı çalışıldığı
		Sınavda çıkamayacak konularla ilgilenilmediği
Ergenlik dönemi etkisi	Sorgulayamama	Ön öğrenmelerde eksiklik olduğu
		İlgisiz olduğu
Ergenlik dönemi etkisi	Sorgulayamama	Din dersine daha az ilgi gösterildiği
		Dersin dinlenmediği
Ergenlik dönemi etkisi	Sorgulayamama	Ergenlik dönemine bağlı tepkisel davranıldığı
		Ergenlikte mükafat olayını mantıksız bulunduğu
Ergenlik dönemi etkisi	Sorgulayamama	Ergenlikte hemen kabullenme yada silmeye yatkın olduğu
		İsyankâr olduğu

Tablo 2’de dine kapalı olma teması ve bu temaya ilişkin yedi alt tema bulunmaktadır. Alt temalar dini içselleştirememe, dini hayatla ilişkilendirememe, bilgi eksikliği, sorgulayamama, dine özendirilmeme-yıldırma, sınavları önceleme ve ergenlik dönemi etkisidir. Bu temalar öğrencilerin bir dini benimsemelerine engel olan durumlara ilişkin temel faktörleri ifade etmektedir.

Dine kapalı olma temasında öğrencilerin, dini birtakım ritüellerden ibadet sayarak üzerlerine yüklenen sorumluluktan kaçma çabasında oldukları; iman konularında bütüncül yaklaşmadıkları dolayısıyla imanın mahiyetini tam anlamıyla kavrayamamaları görülmüştür. Bu durumun dini içselleştirememelerine neden

olduğu söylenebilir. Benzer şekilde refleksif bir inanca sahip oldukları; dinin günlük hayatta yarar sağlamasını bekledikleri, olayları değerlendirilmesinde doğru-yanlış ayrımını tam yapamadıkları ve dini hayatla ilişkilendiremedikleri görülmüştür. Bulgularda öğrencilerin doğru bilgiye ulaştıracak okuma yapmadıkları; yargılanma endişesiyle soru sormaktan korktukları ya da doğru soruyu sormadıkları; farklı kaynaklardan edindikleri temelsiz bilgi ile güncel problemler arasında bocaladıkları belirlenmiştir. Bu faktörler olguları sorgulamada yetersiz kaldıkları şeklinde yorumlanabilir. Toplumda dini ve ahlaki değerlerin ihmal edilerek ibadetlerin öncelenmesi; merkezi sınavların getirdiği kaygılar ile derslere yönelme isteği dini konulara ilgiyi azalttığı belirlenmiştir. Bununla birlikte öğrencilerin içinde buldukları ergenlik dönemi etkisi ile olaylara tepkisel yaklaşabildikleri buna bağlı olarak toptan kabul yada reddetmeye giderek inanç problemleri yaşadıkları söylenebilir.

Temaya ilişkin doğrudan alıntılardan bazıları aşağıda sunulmuştur:

Ö1: “Bilgiye ulaşmak kolay; olumlu bilgiye ulaşmak da kolay olumsuz bilgiye de ...Bize karşı böyle belki çok cesaretle sorular soramıyorlar ama kendi arkadaşları arasında böyle bir olumsuz bir şey bilgi yayılması oluyor.”

Öğr29: “Din bir çeşit kültür gibi. Tüm topluma hitap ettiğini düşünmüyorum. Kendisini yenileyen bir şey olmadığı için tüm zamanların problemlerine ve hayatlarına çözüm bulmuyor.”

2.2. Din Boyutu

Din boyutunu oluşturan bulgular öğretmen ve öğrencilerden elde edilen verilerin analizi ile elde edilmiştir. Bu boyutta yer alan Din Öğretiminden Kaynaklanan Problemler alt başlığındaki bulgulara ise yalnızca öğretmen görüşlerinin analizi ile ulaşılmıştır.

2.2.1. Din Tasavvurundan Kaynaklanan Problemler

Öğrencilerin din tasavvurlarına etki eden unsurlara ilişkin bulgular Tablo 3’te sunulmuştur.

Tablo 3. Öğrencilerin din tasavvurlarına etki eden unsurlara ilişkin görüşler

Tema	Alt Tema	Kod
Dinin mahiyeti	Dinin başlangıcı	Dinin başlangıcını merak edildiği
		İnsanların bir arada tutmak için üretilmiş olduğu
	Dinin kaynağı	İnsanları kontrol etmek için üretilmiş olduğu
		Toplumsal düzeni sağlamak için uydurulmuş olduğu
	İnsanın psikolojik ihtiyacı	Dinin insanlar için sığınak olduğu
		Dinin kendini bir yere ait hissetme ihtiyacından doğduğu
	Dinin muhtevası	Dinin tapma ihtiyacından doğduğu
		İnanmak için uydurulmuş olduğu
	Dinin gerekliliği	Dinin kafa karıştırıcı ikilemler içerdiği
		Dinin saçma ve farklı anlaşılabilir içerikte olduğu
		Dine dair bir çok şeyi kabul edemediği
		Dinin bilimle çeliştiğinin düşünüldüğü
		Dinin gereksiz ayrıntılar içerdiği
		Dine ihtiyacın nedenlerinin sorgulandığı

	Din olmazsa ne olacağı İnsanları dinin doğruluğuna nasıl ikna edilebileceği Yeni bir din gelmesi durumu/ihtiyacı olduğu
Din çeşitliliği	Din çeşitliliğinin sebeplerinin sorgulandığı Dinlerin çok farklı olmasının nedenlerin sorgulandığı
Din seçme özgürlüğü	Neden sadece İslam dininin öğretildiği Madem özgür, din seçme hakkının olması gerektiği Diğer dinlerin yapısal-şekilsel tavırlara özenildiği Bütün dinleri tanıma hakkı verilmemiş olduğu Neden din seçmek zorunda olunduğu Başka dinlere merak duyulduğu
Dini farklılıklar	Yeni din çıktığında herkesin neden ona yönelmediği Özünde aynı olmasına rağmen dinlerin birbiriyle neden çeliştiği İnsanların neden farklı dinlere yöneldiği
Hak din	İslam doğru din değilse ne olacağı Kendi dininin doğru olduğunun nasıl bilineceği Neden onların dini değil de kendi dininin doğru olduğu İslam demek olmadığı İslam dininin neye dayanarak asıl olan sayıldığı Hak din ayrımını adaletsiz olduğu Hak din ayrımında zorlanma olduğu Hak din ayrımında tereddüt yaşadığı İslam'ın hak din olmasına somut kanıt aradığı
Sorumluluk	İnsan iradesinde özgür olup olmadığı Belli bir kaderin olup olmadığı Ancak akli dışlayarak inanılabileceği İnkâr ederek cehennemden kurtulabileceği
Kötülük	Dünyada kötülüklerin olduğu Dünya hayatı ve imtihan ilişkisinin anlamlandırılmadığı Allah'ın şeytanı neden yok etmediği Allah iyi ve kötüyü biliyorsa neden imtihan olunduğu Kötü insanların cezasının dünyada neden verilmediği Varolan kötülüklerle duygusal yaklaşıldığı Allah'ın kötülüklerle neden engel olmadığı
Adalet	İnanmayanlara neden ağır cezalar verileceği Hayat sınavının amacı ne olduğu Allah'a inananların neden hiç cehennemden çıkamayacak olduğu Her Müslümanın neden mutlaka cennete gidecek olduğu
Dini ideoloji	Masonluğun ne olduğu 'Vadedilmiş topraklar' ın gerçekliği

Tablo 3'te dinin mahiyeti, sorumluluk, kötülük, adalet, dini ideoloji olmak üzere beş tema bulunmaktadır. Bu temalar öğrencilerin din tasavvurlarına etki eden unsurlara ilişkin temel özellikleri ifade etmektedir.

Dinin mahiyeti teması dinin başlangıcı, dinin kaynağı, dinin muhtevası, dinin gerekliliği, din çeşitliliği, din seçme özgürlüğü, dini farklılıklar ve hak din olmak üzere sekiz alt temadan oluşmaktadır. Temada öğrencilerin dinin başlangıcını merak ettikleri bununla birlikte dinin toplumsal ve psikolojik ihtiyaçlar bağlamında insan ürünü bir olgu olduğunu düşündükleri görülmüştür. Bazı öğrenciler dinin kafa karıştırıcı ikilemler içerdiğini, bazıları da dinin bilimle çeliştiğini bu anlamda dini içerikleri saçma bulduklarını ifade etmişlerdir. Bulgularda öğrencilerin dinin gerekliliği ve içeriği hakkında ciddi tereddütlerinin olduğu görülmektedir. Bununla birlikte hak din kavramını anlamlandırmakta zorlandıkları ve mensubu oldukları dinin doğruluğunu sorguladıkları belirlenmiştir. Bulgulara göre öğrenciler din seçme

konusunda da kendilerini özgür hissetmemektedirler. Bu durumun diğer dinlere ya da din karşıtı yapılara eğilimi artırdığı söylenebilir.

Sorumluluk temasına göre öğrenciler insan iradesi bağlamında özgürlüğü sorgulamakta ve akli dışlamaları durumunda inanabildiklerin belirtmektedirler. Bu durum toplumun geneline hâkim olan geleneksel kader anlayışının -alın yazısı inancının- etkisinde kaldıklarını göstermesi bağlamında önemli görülmektedir. Bu inanç düzleminde kalan öğrencilerin hakikatini kavrayamadıkları ya da anlamlandıramadıkları soyut durumlarda dini hatta tanrının varlığını inkâra gidebildikleri söylenebilir.

Kötülük temasına göre Allah'ın yeryüzünde varolan kötülöklere müdahale etmemesi başka bir ifadeyle engel olmaması öğrencilerin tanrı tasavvurlarını olumsuz etkilemektedir. Araştırmada öğrencilerin ağırlıklı olarak kötülük probleminde Allah'ı suçlayıcı ifadeler kullandıkları görülmüştür. Öğrencilerin bu konuda gösterdikleri duygusal tepkilerin, insan iradesi ve sorumluluğu ile imtihan kavramlarını içselleştirememiş olmalarına bağlı olduğu söylenebilir.

Adalet temasında öğrenciler hayatın amacını ve insanın yapıp ettiklerinden dolayı ahirette hesaba çekilme durumlarını sorguladıkları görülmüştür. Bulgularda öğrencilerin inanmayanların en ağır şekilde cezalandırılmasına karşın, kötü de olsa her Müslümanın cennete gidecek olması inancını adil bulmadıkları görülmüştür. Burada öğrencilerin Müslüman toplumdan beklenen doğru ve ahlaki davranışları göremedikleri, bu anlamda ahlaki iyi olma halini dinler üste değerlendirdikleri söylenebilir.

Dini ideoloji temasında ise öğrenciler kutsal kitaplarda yer alan 'Vadedilmiş topraklar' bağlamında Yahudilere verilen imtiyazların gerçekliğini sorgulamaktadırlar.

Bulgulara ilişkin doğrudan alıntılardan bazıları şunlardır:

Öğr51: "Eğer cidden yaratmak istediği için beni yaratan bir tanrı varsa kendisi ile iletişim kurmam için çeşitli zorunlulukları olan bir kanal kullanmak zorunda bırakmamalı. Din adı altında konulan yasaklarında insanı bir kukladan farksız kılmağına inanıyorum."

Ö3: "Kötülük probleminde 'Neden Allah izin verdi' şeklinde duygusal yaklaşıyor. 'O küçük çocuğun suçu neydi?' işte 'Masumdu, ne günahı olabilir?' 'Günahlarından dolayı mı bu başına geldi?' kavrayamıyor..."

Öğr63: "Bu hayat sınavının yapılış amacı nedir? Kudretli tanrı kendi yarattığı bir kurallar yüzünden inanmayan ya da inanacak imkânı olmayan töreler dayatılmış milyonlarca ruha işkence yapmak merhamet mi?"

Öğr68: "Akli bir kenara bırakırsak dine yalnızca inanıyorum."

2.2.2. Dini ve Sosyal Olgulardan Kaynaklanan Problemler

Öğrencilerin inanç problemi yaşamalarına neden olan dini ve sosyal olgulara ilişkin bulgular Tablo 4’te sunulmuştur.

Tablo 4: Öğrencilerin inanç problemi yaşamalarına neden olan dini ve sosyal olgulara ilişkin görüşler

Tema	Alt tema	Kod
Dini yapıların etkisi	Ötekileştirme	Dinin aileden çocuklara aktarılıyor olduğu Diğer dinleri araştıranların haksız yargılandığı İnançları yüzünden insanların neden yargılandığı İnancı farkı olduğu için insanlara neden zarar verildiği, öldürüldüğü Farklı inançta olanların neden cennete giremeyecek olduğu
	Bağlayıcı ve sınırlayıcı düşünce	Dini grupların tutumlarına ‘Böyle bir din anlayışı olamaz’ tepkisi verdiği Bazı grupların ‘namaz kılsın, oruç tutsun ama düşünmesin, sorgulamasın’ biçimde yaklaştığı Sorgulayan bir beynin kimsenin işine gelmediği Baskıcı, diktacı cemaatlerin olumsuz etkilerinin olduğu Bazı cemaatlerin dini uygulamalarından olumsuz etkilenildiği
	Dini yaptırımlar	İslam’ın baskıcı olduğu İslam’ın tehditkâr olduğu Dinin insanı sınırladığı Dinin sorun kaynağı olduğu Dinin insanı baskı altında tutmak için üretilen kurallar olduğu Dinin sınırlar koyan altın kafes olduğu Zorunlulukları olan tanrı ile iletişim kanalı olduğu Zorunluluk ve vaat ilişkisi olarak görüldüğü Dinin insanı kuklaya çeviren yasaklar bütünü olduğu Dünyayı kaosa sürükleyen yapı olduğu Asimilasyon aracı olduğu
Toplumsal yargı	Düşünce şekli yüzünden inşaların inançlarının eleştirildiği İslamiyet’e veya başka dine inanan birisine bağnazmış gibi bakıldığı Evrime inanan birinin direkt kafir olarak damgalandığı ‘Üç hafta Cuma namazı kılmayan dinden çıkar’ yargısının doğruluğu Din değiştiren insanların inancının nasıl değiştiği	
Dindarların tutumları	İnanan ve inanmayanlar arasında hoşgörüsüzlük olduğu Dindarların önyargılı ve tahammülsüz olduğu Baskılar karşısında inancın saklanabilir olduğu Dinin doğru biçimde nasıl yaşayabileceği	
Din istismarı	Din-devlet ilişkisi	Dinin anayasa olmadığı Devlet kanunlarına rağmen neden dine ihtiyaç duyulduğu Dinin siyasete etkisinin olduğu
	Din-birey ilişkisi	Dinin çıkar aracı olduğu Dinin korku aracı olduğu Dinin sömürü aracı olduğu Din gösteriş aracı olduğu Dini kuralların abartıldığı
Din karşıtı akımların etkisi		Ateizm, deizme ve agnostiklik akımlarının etkili olduğu Din karşıtı inanç geliştiren arkadaş etkili olduğu Ateist sorularının etkili olduğu Dine ilgili ama çeldirici sorularla bir yere gidemiyor olduğu
Sosyal medya etkisi		İnternet aracılığıyla deizme yönleniyor olduğu Sosyal medyada sıklıkla ateist soru/yorum ile karşılaşıldığı İnternette çok fazla “karşı görüşteki kişilerin” savunmalarının görüldüğü Her tür bilgiye çok çabuk ulaşılabilirdiği
Aile etkisi		Ailede dinin tam olarak yaşanmadığı Aileden kaynaklandığı Ailelerin çocuklarının büyümüş hali olduğu Aileden olumsuz etkilenildiği Ailelerin taklidi imanda kaldıklarından rehberlik yapamadığı Ailelerin çok baskıcı olduğu

Çevre etkisi	Çevrede çok fazla çeldirici olduğu Arkadaş çevresi ve yaşantısına özenilen kişiler olduğu Öğrencinin her şeye rahat ulaşabildiği
Toplum etkisi	Toplumda Kur'an'a uygun yaşam tarzı görülmediği Toplumsal faktörlerin kötü etkilediği

Tablo 4'te dini yapıların etkisi, din karşıtı akımların etkisi, sosyal medya etkisi, aile etkisi, çevre etkisi, toplum etkisi olmak üzere altı tema bulunmaktadır. Bu temalar öğrencilerin inanç problemi yaşamalarına neden olan dini ve sosyal olgulara ilişkin temel özellikleri ifade etmektedir.

Dini yapıların etkisi teması ötekileştirme, bağlayıcı ve sınırlayıcı düşünce, dini yaptırımlar, toplumsal yargı, dindarların tutumları, din istismarı: din-devlet ilişkisi, din-birey ilişkisi alt temalarını içermektedir. Bulgularda öğrencilerin farklı inançlara sahip bireylerin toplumda dışlandığını, ötekileştirildiğini ve haksız yargılandığını düşündükleri belirlenmiştir. Öğrencilerin, dinin asimilasyon aracı ve ayrıştırıcı olduğunu; sömürü aracı olarak kullanıldığını ve kişisel menfaatlere göre yorumlandığını; dinin siyasete alet edilmesinin kendilerini dinden soğuttuğunu ifade ettikleri görülmüştür. Ayrıca dini baskıcı, tehditkâr, insanı sınırlayıcı ve sorun üreten mekanizma olarak niteledikleri belirlenmiştir.

Din karşıtı akımların etkisi temasını oluşturan bulgular değerlendirildiğinde ateizm, deizm ve agnostizm gibi din karşıtı akımlar ve bu akımların savunduğu fikirlere/inançlara sahip arkadaşların etkisi ile öğrencilerin inanç yapılarının şekillendiği ve dine karşı tutum geliştirdikleri görülmüştür.

Sosyal medya etkisi temasındaki bulgular incelendiğinde ise öğrencilerin büyük bir kısmının din karşıtı düşünce ve gruplarla sosyal medya aracılığıyla tanıştığı ve bu düşünce akımlarının tesirinde kaldığını belirlenmiştir.

Aile etkisi temasında ailelerin dini tam olarak yaşamadıkları ve çocuklarına rehberlik yapamadıkları; taklidi imanda kalan ailelerin çocuklarına dini kuralları baskı ile uygulamaya çalışmaları görülmüştür.

Çevre etkisi temasına göre öğrenciler, çevresel etkiler ve çeldiricilerin fazla olması; arkadaş etkisi gibi nedenlerle çoğu zaman din hakkında yanlış ya da yetersiz bilgiye sahip olmaktadır.

Toplum etkisi temasında ise farklı nedenlerle dini doğru temellendiremeyen çocukların toplumun geneline hâkim olan geleneksel inançların etkisinde kalarak Kuran'ın özüne uygun bir dini kimlik inşa edemedikleri belirlenmiştir.

Bulgulara ilişkin doğrudan alıntılardan bazıları şöyledir:

Ö2: "Kur'a uygun yaşam tarzı toplumda yok. ...böyle bir endişe de yok. Bu bağlamda geriye ne kalıyor? Baskıcı, diktacı işte cemaatler... Onların ot yetiştirmesi, namaz kılsın ama düşünmesin, oruç tutsun ama düşünmesin, sorgulamasın."

Öğr29: “Birçok zaman çevremdeki insanlar yüzünden inancımı kaybediyorum. Çünkü İslam alimleri yaptıkları açıklamalarla dinden soğutuyor. Aynı şekilde diğer dinler de soğutucu bilgilere sahip.”

Ö4: “Arkadaş özentileri çok diye düşünüyorum. Çünkü “Hocam benim ateist arkadaşım var” bunu sanki bir marifetmiş gibi söyleyenler de var...”

2.2.3. Din Öğretiminden Kaynaklanan Problemler

Öğrencilere sunulan din öğretimine ilişkin öğretmen görüşleri Tablo 5’de sunulmuştur.

Tablo 5: Din öğretimine ilişkin öğretmen görüşleri

Tema	Alt Tema	Kod
Dinin sunulma şekli	Kuran’a uygunluk	Asla Kur’an doğrultulu olmadığı öğrencinin sadece ibadete yönlendirildiği Yüzeysel kaldığı Son dönemde biraz yönelim başladığı Gayet yeterli görüldüğü
	Öğrenciye uygunluk	Derine inmek için istekli olmalarının önemli olduğu Öğrencinin dikkatini toplamada problem yaşadığı ‘Çocuğun derinliği yok’ yargısının olduğu Dokuzuncu sınıfların daha ilgili olduğu
Öğretimin unsurları	Öğretim Programı	Müfredatın değiştiği; inanç, ibadet, ahlak sıralamasının hiç değişmediği Mezhepler ve günümüz konularına yer verildiği Ahiret konusu ve kader konusunun öğrenciye çok ağır geldiği İslam esaslarının sırayla her yıl işlenmeye çalışıldığı Ortaokulda imanın şartlarıyla başladığı bunun çocuğa çok ağır geldiği Zekât vermeyecek bir çocuğun zekâtı görmesi ilgi çekici olmadığı Daha çok inanca yönelik konuların gerekliliği Mesleki din derslerinin on birde bitmesi gerektiği On ikilerde ayrıntı verilen konuların çocukları yorduğu Dokuzlarda İslam-iman konularına yer verildiği Programda sosyal hayat olmasının güzel bulunduğu
	Ders kitapları	Çok yüzeysel ya da çocukların ilgisini çekecek şekilde olmadığı Kitabın yabancı kavramları öğretip geçiyormuş gibi görüldüğü Çocuğun aklına sorular düşürterek yazılsa çok daha anlamlı olacağı Sorgulamadan direkt konuya girildiği
	Ders süresi	Fazla uzun Din derslerini iki saate çıkarmanın lüzumsuz olduğu İçerik kalitesi bakımından tek saat fazlasıyla yeterli olduğu Öğrencilerin sıkılabildiği
	Yeterli	İki saate çıkarılmasının çok muhteşem olduğu
Öğrenme-öğretme süreci	Öğrenciler üniversiteye gitsin diye geri planda kalındığı Olumlu bir ders işlenemediği Durmadan aynı şeyler söylendiğinde öğrencinin bezdiği İman detaylı incelediğinde öğrencilerin daha fazla dikkatini çektiği Öğrenci düşünemediği, sadece ezberlediği Namaz konusunu, uygulamadan, anlatıp geçmek zorunda kalındığı Konuların karşılaştırarak ama genelde İslam’a göre anlatıldığı İslam’ın özellikle ‘din güzel ahlakıdır’ bağlamında anlatıldığı Dersi ciddi anlamda anlatmak gerektiği Konunun açıklandığı, açıklama konusunda sıkıntı yaşanmadığı Konunun uzun uzadıya anlatıldığı Doğru olan ne ise onun açıklanmaya çalışıldığı Konu açıklanmasına rağmen hala soran öğrenciler çıkabildiği Önceleri konu görselleştirerek ilgi çekici giriş yapılırken şimdi yapılmadığı	
Ön-öğrenmeler	Öğrencinin aynı konuyu hiç duymamış gibi davrandığı ‘Ne eksik, ilgi alanı değil mi?’ diye düşünüldüğü Öğrencinin ortaokulda anlatılan mevzuları hiç duymamış gibi sorduğu Kuran, sünnet ve mezhepler temel alındığı	

Başvurulan kaynaklar	İnternette çok fazla araştırıldığı Diyanet'in fetva sitelerinden, Diyanet TV' den yararlanıldığı Hadis varsa konu hakkında riayet etmek zorunda hissedildiği Bilimsel bir açıklaması varsa yönlendiği ama önceliğin ayet ve hadis olduğu İlahiyattan kalan kitaplara zaman zaman bakıldığı Ergenlere yönelik dini kaynak eksikliği olduğu
Sınavlar	Mezheplerle alakalı çok fazla soru geldiği Genellikle yorum ama bazen bilgi sorusunun da geldiği

Tablo 5'te dinin sunulma şekli, öğretimin unsurları olmak üzere iki tema bulunmaktadır. Bu temalar din öğretimine ilişkin temel özellikleri ifade etmektedir.

Dinin sunulma şekli teması *Kuran'a uygunluk* ve *öğrenciye uygunluk* alt temalarından oluşmaktadır. Kuran'a uygunluk alt temasındaki bazı bulgular din eğitiminin Kuran'a uygun olmadığı ancak yeni düzenlemelerle iyileştirme olduğu yönünde; diğerleri ise aksine Kuran'a uygunluğun yeterli olduğu yönündedir. Bu durumun öğretmenlerin dini yaklaşımlarıyla yakından ilişkili olduğu söylenebilir.

Öğretimin unsurları teması *öğretim programı*, *ders kitapları*, *ders süresi*, *öğrenme-öğretme süreci*, *ön-öğrenmeler*, *başvurulan kaynaklar* ve *sınavlar* olmak üzere yedi alt temadan oluşmaktadır. Bulgularda ortaöğretim DKAB öğretim programlarında yer alan konuların işleniş sırasının etkiyi azalttığı, bazı konuların bazı seviyeler için uygun olmadığı, programlarda inanca yönelik konulara ağırlık verilmesi gerektiği; ders kitaplarının öğrenci seviyesine uygun olmadığı, akademik metin özelliği taşıdığı ayrıca öğrencileri sorgulamaya götürmeden ezber bilgi verdiği ve ders süresinin yeterliliği konusunda öğretmen yaklaşımlarına göre farklılık olduğu belirlenmiştir. Öğrenme-öğretme süreçlerine ilişkin bulgularda ise DKAB öğretmenlerinin geleneksel yöntemlere bağlı kaldıkları düz anlatım yöntemiyle ders işledikleri görülmüştür. Ön-öğrenmeler alt temasında hazırbulunuşluğun yetersiz olduğu vurgusu hakimdir. Ancak bu durumdaki öğrencilere yönelik alınan tedbirleri ifade eden bulguya ulaşamamıştır. Bu durumun öğrencilerin derse ilgisizliğini açıklayıcı başlıca faktör olduğu söylenebilir. Bulgularda öğretmenlerin ders hazırlıklarında ayet, hadis ve mezhep görüşlerinden; öğrenci sorularına güncel cevap verebilmek amacıyla ise internet ve dini içerikli TV programlarından yararlandıkları görülmüştür.

Bulgulara ilişkin doğrudan alıntılardan bazıları şunlardır:

Ö5: "Açıkliyorum... benim için açıklama konusunda sıkıntı yok. ...Tatmin olduğum şekilde araştırdığım şekilde anlatıyorum bunları. Hala anlattığımda kafalarına yatacakmış gibi geliyor."

Ö2: "...Kitaplar değişti, yazarlar değişti, müfredat değişti ama bir konu var mesela Kuran'ı Kerim'in temel konuları inanç, ibadet, ahlak. Bu sıralama hiç değişmedi. Yaklaşım böyle lalettayin olduğu müddetçe de bir şey olmayacak."

Ö1: "Son programların yeterli olduğunu düşünüyorum işin doğrusu. ...Kendini yetiştirmiş öğretmenle de sadece böyle kitapta kalanla değil tabi ki, ilavelerle, biraz daha geliştirilebilir."

Öğrencilerin dini şekillenmelerinde okul ve öğretmen etkisine ilişkin öğretmen görüşleri Tablo 6’da sunulmuştur.

Tablo 6: Öğrencilerin dini şekillenmelerinde okul ve öğretmen etkisine ilişkin öğretmen görüşleri

Tema	Alt Tema	Kod
Okulun fonksiyonu	Din eğitimi	Öğrencinin oraya gelinceye kadar epey şekillenmiş olduğu
	İbadet mekanları	Okulların abdest alma imkanları yeterli olmadığı Okula mescit açılmasının çok büyük gelişme olduğu
Öğretmenin Fonksiyonu	Tutum ve yaklaşım	Görünene göre hükmetmek durumunda kalındığı
		İnancı üzerinden polemige girmek gibi bir durum olmadığı
		Öğrenciye ‘Herkesin sorgulama dönemi var. ...sorun anlatayım’ denildiği
		Sağlam bir inanış için sormasının daha iyi olduğu
		Soruların halledilebilir cevaplanabilir olduğu
		Öğrencinin rahatça sorabildiği
		Öğrencilerin sorgulama sürecinde oldukları, sorguladıkça doğruya ulaşılacağı
Örneklik		Herkesin manevi yoğunluğunun arttığı ve azaldığı bir dönem olduğu
		İsteyenin istediğine inanabileceği buna saygı duyulduğu
Sorgulama		İnanmak kadar inanmamanın da doğal olduğu
		‘İnanç konusunda problemim yok’ denilmesine rağmen mescitlerin dolmadığı
		‘Örnek ben değilim’ şeklinde düşünüldüğü
Sorgulama		‘Niye bu hale geldi?’ sorusunu ailenin sormak zorunda olduğu, bunu öğretmenlerinin yapmadığı
		Örnek olmaya çalışıldığı
		Öğrencinin seviyesine inmeye çalışıldığı ama ne kadar oluyor emin olunmadığı
Sorgulama		‘Akıl her şeyi düşünebilir mi? Akılla her şeyi algılayabilir miyiz?’in sorgulandığı
		Cenneti, Tanrı’yı, melekleri nasıl temellendirileceği
		Dinin agnostik yönünün de olduğu
Öğrenciyi tanıma		‘O inananlar gayba iman ederler’ bilinmezci yönü olduğu
		Sorgulamanın ilahiyattan sonra öğrenildiği
		Okulda hangi öğrencinin hangi düşüncede olduğunu az çok bilindiği
Alan bilgisi		Bunu yaşayan öğrencilerin söylemekten çekindiği
		Öğrencilerin ilgisiz olduğunun düşünüldüğü
		İlahiyat eğitimi döneminde deizm, teizm, agnostizm öğrenilmediği
Alan bilgisi		İlahiyat eğitiminde din psikolojisinin çok iyi alınmasının gerektiği
		Kelam hocalarının (kaderi) anlattıklarının unutulmadığı
		Çocukların sorularında lisans dönemine gidildiği
Alan bilgisi		Lisede derine inilebilirken ortaokulda yüzeysel bilgi yeterli olabildiği
		Kelam bilgisinin şu ana kadar kullanılmadığı
		‘Çocuklarımıza düşünmesini öğretin’ beklentisi olduğu
Veli beklentisi		

Tablo 6’da yer alan bulgular okulun fonksiyonu, öğretmenin fonksiyonu ve veli beklentisi olmak üzere üç tema altında toplanmıştır. Bu temalar öğrencilerin dini şekillenmelerinde okul ve öğretmen etkisine ilişkin temel özellikleri ifade etmektedir.

Okulun Fonksiyonu teması *din eğitimi ve ibadet mekanları* alt temalarını içermektedir. Bu temada yer alan bulgularda öğrencilerin ortaöğretime gelinceye kadar geçen süreçte dini tercihler açısından şekillenmiş olduğu ifade edilmektedir. Öğretmenlere göre öğrencilerin dini şekillenmelerinde aile temel oluşturmaktadır. Bu nedenle inanç bakımından yaşanan bir sorun varsa bunun sorumlusu okul yada öğretmenler değil aile ve toplumdur. Bunun dışında öğretmenler namaz kılan öğrenci sayısının az olduğuna ve abdest alma imkanlarının kısıtlı olmasının düzenli namaz kılan öğrenciler için güçlük yarattığına da değinmişlerdir.

Öğretmenin fonksiyonu temasında *tutum ve yaklaşım, örneklik, sorgulama, çözüm arama, öğrenciyi tanıma ve alan bilgisi* olmak üzere altı alt tema bulunmaktadır. Bu temayı oluşturan bulgularda bazı öğretmenlerin öğrencilerine örnek olmaya çalıştıkları ve bu anlamda olumlu ve etkili iletişim kurabildikleri, bazılarının ise kendisinin örnek olarak görülmemesi yönünde öğrencilere telkinde bulunduğu görülmüştür. Öğretmenler inanç problemleri konusunda öğrencilerle yoğun bir etkileşim içinde oldukları ve çözüm üretmeye çalıştıklarını belirtmişlerdir. Ancak problemleri geleneksel yaklaşımla çözmeye çalıştıkları belirlenmiştir. Bu bağlamda öğrenci ilgi ve ihtiyaçlarının göz ardı edilmesi ve din eğitiminde çağdaş metotların kullanılmamasının inanç problemlerinin aşılmasında engel olduğu söylenebilir. *Veli beklentisi* temada yer alan bulguda ise velilerin öğretmenden dini düşündürmeleri, düşünmeyi öğretmeleri beklentisine değinilmiştir.

Bulgulara ilişkin doğrudan alıntıların bazıları aşağıda sunulmuştur:

Ö2: “Bu çocuk buraya geldiğinde, ders adı altında bununla karşılaştığında zaten bu tarz bir şekillenme söz konusu olmuş oluyor. Geriye bakmanız gerekiyor yine aileye.”

Ö5: “Örnek olmaya çalışıyorum ama onların yaşı, onların seviyesine inmeye çalışıyorum ama işte ne kadar oluyor.”

Ö1: “Neye inanıp neye inanmayacağı konusunda öğrencilerin önemli fikirleri düşünceleri yok. Din Kültürü öğretmenlerinin ben bu konuda çok toleranslı olduğunu düşünmüyorum.”

Öğrencilerin inanç problemlerini çözmeye yönelik öğretmen görüşleri Tablo 7’de sunulmuştur.

Tablo 7: Öğrencilerin inanç problemlerinin çözümüne ilişkin öğretmen görüşleri

Tema	Kod
Kuran-ı anlam bütünlüğü ile okuma	Salt anlamda meal okuma değil konu seçerek okunması
Dinin mantığını kavratma	Mantiğa uygun açıklama yapılması Kader konusunun tam kavratılması Dinin bir farkındalık olduğunu görmesinin sağlanması İmanın yerleştirilmesi sonra ibadetlerin beklenmesi
Ahlaki geliştirme	Önce ahlakın, yani samimiyet ve dürüstlüğün sonra imanın oluşturması Dinin bir disiplin olduğunun kavratılması Ahlâk, inanç, ibadet, muamelat sıralamasının oluşturması Ahlakın güzelleştiği bir ortamda dinin ne demek olduğunun kavratılması Ahlâkın olmadığı yerde inancın للمصليين قول e götürdüğünün kavratılması
Uygulatarak öğretme	Sınıf dışında uygulamalı çalışılması Ders ortamının güzelleştirilmesi, zor olmadığının gösterilmesi
Sevdirme	Zorlayarak, bezdirerek değil sevdirerek verilmesi Allah için yapmasının öğretilmesi Her gün uyarmanın tepki oluşturması Dua etmenin öğütlenmesi
Önemseme	Lalettayin yaklaşımdan vazgeçilmesi Bazı sorulara günlerce yoğunlaşmasına rağmen tatmin edici cevap bulunamaması Zaman zaman farklı branş hocaları ile konuşulması Zümre toplantılarında konuşulması Öğrencinin ilgisini böyle ciddi bir konuya nasıl çekilebileceğinin düşünülmesi
Aile	Çocukların sorularıyla öğretmeni geliştiriyor olması Aileleri bilinçlendirmesi

Tablo 7’de Kur’an-ı anlam bütünlüğü ile okuma, dinin mantığını kavratma, ahlaki geliştirme, uygulatarak öğretme, sevdirmeye, önemseme ve aile olmak üzere yedi tema bulunmaktadır. Bu temalar öğrencilerin inanç problemlerini çözmeye ilişkin temel özellikleri ifade etmektedir.

Kur’an-ı anlam bütünlüğü ile okuma temasında öğretmenler, meal okumanın tek başına yeterli olmayacağı bir yöntem dahilinde gidilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. *Dinin mantığını kavratma* temasında dini değerleri çelişkilerden arınmış akla uygun bir biçimde açıklamanın gerekliliği ve dinin bir bilinç ve farkındalık olduğu görülmesinin sağlanması gerektiğine değinilmiştir. *Ahlaki geliştirme* temasında öğretmenler, öncelikle ahlaki değerlerin kazandırılmasının gerektiğinin savunmaktadırlar. Bulgularda ahlakın dindarlığın ön şartı olduğu vurgulanmaktadır. *Uygulatarak öğretme* temasında öğretmenler, din eğitiminin uygulamalı olması gerektiği belirmişlerdir. *Sevdirme* temasında öğretmenler, öğrencileri dini yükümlülükler konusunda zorlamadan, baskı kurmadan, Allah için olduğu bilinci ile yetiştirmek gerektiğini savunmaktadırlar.

Bulgulara ilişkin doğrudan alıntılardan bazıları aşağıdaki gibidir:

Ö1: “Akıl mı iman mı? Önce akıl sonra iman yani siz imanı akla dayandırmazsanız o zaman körü körüne oluyor ve izah edilemez bir durum oluyor. Çocuk bir durumla karşılaştığında bocalıyor, muhakeme yapamıyor, yorumlayamıyor yani. Aklını kullan, bilgini de ondan sonra hakikate ulaş.”

Ö3: “Çocuklarımıza önce ahlaki öğretilim, önce iman etmeyi öğretilim yoksa ilerleyen yaşlarda namaz kılan bir hırsız, oruç tutan bir tefeci görürüz.”

Ö4: “Bence biraz daha uygulamalı olabilir. Daha güzelleştirebiliriz işlediğimiz ortamı yani bir şekilde onlara uygulamalı olarak zor olmadığını gösterebiliriz diye düşünüyorum.”

Sonuç

Toplumun yapıtaşı olan aile, dini hayata yön veren oluşumlar ve günümüz iletişiminin etkin kanalları olarak kabul gören internet/sosyal medya gençlerin inanç, düşünce ve yaşam biçimlerini etkin biçimde şekillendirmektedir. Gençlerin duyuşsal ve bilişsel gelişimlerinde bu olgular, olumlu etki sağlayabildiği gibi pek çok olumsuzluğu da beraberinde getirebilmektedir. Bu etki belki de en fazla inanç sistemlerinde kendini göstermektedir. Araştırmamızda ortaöğretim öğrencilerinin inanç problemi yaşamalarına neden olan birtakım şüphelerinin olduğu bu bağlamda inanç ve din olgularını eleştirel biçimde sorguladıkları görülmüştür. Aile ve çevrelerinden edindikleri kültürel/geleneksel dini bilgi ile günlük hayatta karşılaştıkları problemlere cevap üretmeyen gençler, özellikle sanal ortamlarda aktif olan din karşıtı akımların, çeldirici soruları veya sorgulayıcı yaklaşımları karşısında çelişkiye düşmektedirler. Bu bağlamda kimi öğrenciler dine tepkisel yaklaşmakta, kimileri ise ilgisiz kalmaktadır. Akli deliller ve mantık çerçevesinde inancın güçlendirilmesi amacıyla öğrenme ikliminin eşitlik, hoşgörü, farklılıklara saygı bağlamında vahiy merkezli bir nebevi yöntem olan sevdirmeye-özendirme temelli inşa

edilmesinin gerekliliği açıktır. Alanyazında din kültürü ve ahlak bilgisi dersi ve öğretmenleri bağlamında din eğitiminin etkililiğinin araştırıldığı çalışmalar³⁰ ve internet kullanımının ergenlerin dini gelişimlerine etkisinin araştırıldığı³¹ çalışmalarda benzer sonuçlara ulaşıldığı görülmüştür.

Araştırmada ortaöğretim öğrencileri bilgi temelli bir dini alt yapı oluşturamadıkları görülmüştür. Bu sebeple öğrenciler, geleneksel din söylemi ile din karşıtı söylem arasında çelişki yaşamakta ve mantıklı argümanlar geliştirememekte; inanç konularına bütüncül yaklaşamamalarından dolayı onun anlam ve amacını kavrayamadıkları soyut durumları toptan reddedebilmektedirler. İnançlarını temellendiren geleneksel/kültürel İslam anlayışı ile inanç sistemlerine etki eden din karşıtı akımlar öğrencilerin tanrı tasavvurlarını olumsuz biçimlendirmektedir. Tanrı tasavvurunun doğru oluşturulamaması ise İslam iman esaslarının yanlış yorumlanmasına yol açmaktadır. Bu bağlamda öğrencilere sunulacak din eğitiminin Kur'an-ı merkeze alan, güncel meselelere çözüm üretebilecek, araştırma ve sorgulama temelli, rasyonel ve mantıksal çerçevede, din-bilim çatışmasından soyutlanmış bir biçimde yapılandırılması gerekmektedir. Ortaöğretim öğrencilerinin gelişimsel özelliklerine bağlı olarak dini konularda şüphe duymaları ya da dini otoriteye tepki duymaları olağan karşılanmalıdır. Ancak inanç duygusal ihtiyaçlarla şekillenebilme özelliğine sahip bir olgudur. Yaşanan travmatik olaylar bağlamında dinden uzaklaşan ya da dinle korkutulan bireyler ateizm, deizm ve agnostizm benzeri din karşıtı akımlara yönelebilmektedir. Deizm, ateizm gibi din karşıtı akımlar ve bu akımların beslendiği kötülük problemi olgusunu araştıran çalışmalar ile öğrencilerin DKAB dersine yönelik tutumlarını inceleyen çalışmalarda ulaşılan sonuçlar araştırma sonuçlarımızı destekler niteliktedir.³²

Araştırmada DKAB öğretmenlerinin derslerinde ağırlıklı olarak geleneksel yöntemlere bağlı kaldığı ve düz anlatım tekniğini kullandıkları belirlenmiştir. Bu nedenle DKAB öğretim programı hedefleri doğrultusunda belirlenen/istenen eğitim durumlarını sınıflarında oluşturamamaktadırlar. Öğrenme ortamlarında düz anlatım tekniğinin tercih edilmesi, öğrencileri pasif dinleyicilere dönüştürmenin yanında

³⁰ Ali Baltacı - Yusuf Aydın, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Demokratik Tutumları", *Sırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/22 (Haziran 2019), 58-78; Okumuş, "Din Eğitimi-Öğretimi Özgür Birey Yetiştirilmesinde Etkin Bir Rol Üstlenebilir mi?", 213-288; E. Zehra Turan, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmen Yeterlilikleri: Veli Beklentileri", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/2 (Aralık 2017), 185-204.

³¹ İbrahim Gürses - Esra İrk, "İnternet Kullanımı ve Ergenlerin Dini Gelişimleri Üzerine Bir Araştırma", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/27 (2018), 109-135.

³² Vahdettin, Başçı, "Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22/1 (Nisan 2018), 33-40; Nazım Bayraktar, "Din Dersinde Kötülük Probleminin Çözümü", *İnsan ve Toplum Bilim Dergisi*, 7/1 (2018), 378-402; Fatih Çakmak, "Lise Öğrencilerinin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programına Yönelik Tutumlarını Etkileyen Faktörler", *Kuramsal Eğitimbilim Dergisi*, 11/4 (Ekim 2018), 1019-1069; Seher Şimşek, *Ortaöğretim Öğrencileri Arasında Yaygınlaşan Ateizm ve Deizm Düşüncesini Önlemede Din Eğitiminin Önemi* (Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018); Y. Sinan Zavalsız - Ensar Şahin, "Ateist ve Deistlerin Din Algısı: Üniversite Öğrencileri Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir Araştırma", *Journal of History Culture and Art Research*, 7/2 (Haziran 2018), 567-599.

bireysel farklılıkların göz ardı edilmesine neden olmaktadır. Bu programda beklenen beceri temelli öğrenme ortamlarının oluşturulamamasına ve inanç konularının doğru biçimde yapılandırılmamasına yol açmaktadır. Bu bağlamda din öğretiminin amacına hizmet etmediği görülmektedir. Öğretmenler, öğrencilerinin dini inançlarının ortaöğretime gelinceye kadar aile ve çevre tarafından şekillendirildiğini ifade etmektedir. Öğretmenlere göre karşılaşılan sorunlarda sorumlu okul ya da öğretmen değil aile ve toplumdur. Bireyin şekillenmesinde temel etkenin aile olduğu gerçeği yadsınamaz; ancak okulların toplumu dönüştürücü etkisi düşünüldüğünde öğretmenlerin bu konuda üzerlerine düşen görev ve sorumlulukları yeterince yerine getirmedikleri söylenebilir. Öğretmenler inanç problemleri konusunda öğrencilerle etkileşimde oldukları ve sorularına çözüm üretmeye çalıştıklarını da belirtmektedirler. Ancak problemleri geleneksel yaklaşımla çözmeye çalıştıkları açıktır. İslam dininin temel bilgi kaynağı olan Kur'an düşünen, tartışan, değerlendiren bir akıl ve tatmin olmuş bir kalple iman önerir. Öğretmenlerin bu konuda da hassas davranmadıkları düşünülmektedir. Bu bağlamda DKAB öğretmenlerinin pedagojik eksikliklerinin yanı sıra mesleki alan bilgilerinde de eksikler olduğu söylenebilir. Alanyazında karşılaşılan benzer çalışmalarda araştırmacılar³³ DKAB öğretmenlerinin aktif öğrenme modeline yaklaşımlarını araştırdıkları çalışmalarında öğretmenlerin yaklaşımlarını yüksek düzeyde bulmuşlardır. Buna karşılık din dersi öğretmenlerinin mesleki yeterlilikleri ve öğrenci merkezli yaklaşımı uygulama düzeylerini araştıran çalışmalarda ulaşılan sonuçların araştırma sonuçlarımızla benzerlik gösterdiği görülmüştür.³⁴ Çalışma sonuçlarına ilişkin şu öneriler geliştirilmiştir:

- Din öğretimini uygulamalarında öğrencilerin inanç gelişimine katkı sağlayacak etkinlik temelli öğretim ortamları tasarlanabilir.
- Din eğitimi hayatta bütünleştirecek projelerle öğrencilerin inanç problemlerini çöze becerileri geliştirilebilir.

³³ Fatih Çınar - Ramazan Buyrukçu, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Aktif Öğrenme Modeline Yaklaşımları", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2/24 (Kasım 2016), 59-82.

³⁴ Süleyman Akyürek, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinin Etkililiği", *Bilimname*, 1 (Mart 2004), 107-116; İsmail Arıcı, "Din Dersi Öğretmeni Yetiştirme Faaliyetlerinin Dünü ve Bugünü", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar*, 11/56 (2018), 876-884; İbrahim Aras - Veli Öztürk, "İmam Hatip Ortaokulu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Özel Alan Yeterlilikleri", *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 7 (Haziran 2019), 101-123; Fatih Çınar, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Aktif Öğrenme Yöntem ve Tekniklerine Yönelik Bilgi ve Uygulama Düzeyleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/41 (Aralık, 2018), 174-199; Nail Karagöz - Ahmet Doğan, "Eleştirel Düşünme Bağlamında DKAB Dersi Programlarının Temel Eğitim Yaklaşımı Yapılandırma Uygulanmasının Değerlendirilmesi", *Dini Araştırmalar*, 19/48 (Haziran 2016), 77-102; Pervin Karbeyaz, "DKAB Öğretmenlerinin Alternatif Ölçme Değerlendirme Tekniklerini Kullanma Düzeyi", *Sosyal Bilimler Dergisi*, 8/16 (Aralık 2018), 201-225; Umut Kaya, "Din Derslerine Giren Öğretmenlerin Yeterliliklerine Dair Bir İnceleme", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 55 (Aralık, 2018), 78-110; Fatih Özkan, "Kültürel Çeşitlilik ve Zorunlu Din Eğitimi Üzerine Düşünceler", *İlahiyat: Akademik Araştırmalar*, 2 (Aralık 2018), 37-47; Osman Taşkın, "Gençlere Göre İdeal Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 7/4 (Aralık, 2018), 2551-2568.

- Öğrencilerin görüş ve düşüncelerini açıkça tartışabileceği demokratik sınıf ortamları oluşturulmalı ve derslere etkin katılımları sağlanabilir.

Kaynakça

- Akdemir, Furat. *Vahyin Allah Tasavvuru*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2019.
- Alkan Dilbaz, Gülnihal - Yanpar Yelken, Tuğba. - Özgelen, Sinan. "Araştırma Temelli Öğrenmenin İlköğretim Öğrencileri Üzerindeki Etkileri". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 23/1 (Ocak 2013), 89-103.
- Ay, Mahmut. "Kelim'de Akıl İman İlişkisi: Temel Teolojik Yaklaşımlar". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/1 (2011), 49-68.
- Akyürek, Süleyman. "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinin Etkililiği". *Bilimname 1* (Mart 2004), 107-116.
- Aras, İbrahim - Öztürk, Veli. "İmam Hatip Ortaokulu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Özel Alan Yeterlilikleri". *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi 7* (Haziran 2019), 101-123.
- Arıcı, İsmail. "Din Dersi Öğretmeni Yetiştirme Faaliyetlerinin Dünü ve Bugünü". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/56 (2018), 876-884.
- Arthur, James - Waring, Michael - Coe, Robert - Hedges Larry V.. *Eğitimde Araştırma Yöntemleri ve Metodolojileri*. çev. ed. Atılgan Erözkan - Engin Büyükkörsüz. Ankara: Anı Yayıncılık, 2017.
- Baltacı, Ali - Aydın, Yusuf. "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Demokratik Tutumları". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/22 (Haziran 2019), 58-78.
- Başcı, Vahdettin. "Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22/1 (Nisan 2018), 33-40.
- Bayraktar, Nazım. "Din Dersinde Kötülük Probleminin Çözümü". *İnsan ve Toplum Bilim Dergisi* 7/1 (2018), 378-402.
- Bilgin, Beyza- Selçuk, Mualla. *Din Öğretimi -Özel Öğretim Yöntemleri*. Ankara: Akid Yayıncılık, 1991.
- Büyüköztürk, Şener - Kılıç Çakmak, Ebru - Akgün, Özcan Erkan - Karadeniz, Şirin - Demirel, Funda. *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi, 21. Basım, 2016.
- Creswell, John W.. *Araştırma Deseni Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları*. çev. Selçuk Beşir Demir. Ankara: Eğiten Kitap, 2017.
- Creswell, John W.. *Nitel Araştırma Yöntemleri Beş Yaklaşımına Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni*. çev. ed. Mesut Bütün - Selçuk Beşir Demir. Ankara: Siyasal Kitapevi, 2018.
- Çakmak, Fatih. "Lise Öğrencilerinin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programına Yönelik Tutumlarını Etkileyen Faktörler". *Kuramsal Eğitimbilim Dergisi* 11/4 (Ekim 2018), 1019-1069.
- Çapçioğlu, Fatma. *Din Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar Çerçevesinde İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programlarının İncelenmesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Çınar, Fatih - Buyrukçu, Ramazan. "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Aktif Öğrenme Modeline Yaklaşımları". *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2/24 (Kasım 2016), 59-82.
- Çınar, Fatih. "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Aktif Öğrenme Yöntem ve Tekniklerine Yönelik Bilgi ve Uygulama Düzeyleri". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/41 (Aralık 2018), 174-199.
- Kur'an Yolu Meali*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2014.

- Frankl, Victor E.. *İnsanın Anlam Arayışı*. çev. Selçuk Budak. İstanbul: Okuyan Us, 2014.
- Gusdorf, Georges. *İnsan ve Tanrı*. çev. Zeki Özcan. Bursa: Emin Yayınları, 2012.
- Güven, Şahin. *Erdemli Toplumun İnşası -Hucurat Suresi Tefsiri*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2012.
- Glesne, Corrine. *Nitel Araştırmaya Giriş*. çev. ed. Ali Ersoy - Pelin Yalçınoğlu. Ankara: Anı Yayıncılık, 2015.
- Gürses, İbrahim - İrk, Esra. "İnternet Kullanımı ve Ergenlerin Dini Gelişimleri Üzerine Bir Araştırma". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/27 (2018), 109-135.
- Izutsu, Toshihiko. *Kuran'da Tanrı ve İnsan*. çev. Mehmet Kürşad Atalar. İstanbul: Pınar Yayınları, 2012.
- Karagöz, Nail - Doğan, Ahmet. "Eleştirel Düşünme Bağlamında DKAB Dersi Programlarının Temel Eğitim Yaklaşımı Yapılandırıcılığın Uygulanmasının Değerlendirilmesi". *Dini Araştırmalar* 19/48 (Haziran 2016), 77-102.
- Karbeyaz, Pervin. "DKAB Öğretmenlerinin Alternatif Ölçme Değerlendirme Tekniklerini Kullanma Düzeyi". *Sosyal Bilimler Dergisi* 8/16 (Aralık 2018), 201-225.
- Kaya, Umut. "Din Derslerine Giren Öğretmenlerin Yeterliliklerine Dair Bir İnceleme". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 55 (Aralık 2018), 78-110.
- Kılavuz, M. Akif - Yılmaz, Hüseyin. "Örgün ve Yaygın Eğitimde Öğrenenlerin İhtiyaçları Doğrultusunda Din Eğitimi ve Öğretimi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2009), 123-139.
- Kılıç, Recep. "Din Öğretimini Temellendirme Problemi". *Dini Araştırmalar* 1/3 (Haziran 1999), 205-212.
- MEB, Millî Eğitim Bakanlığı. "*Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı -Ortaöğretim 9, 10, 11, 12. Sınıflar*". Ankara, 2018.
- Miles, Matthew B. - Huberman, A. Michael. *Nitel Veri Analizi*. çev. ed. Sadegül Akbaba Altun - Ali Ersoy. Ankara: Pegem Akademi, 2016.
- Okumuş, Namık. "Din Eğitimi-Öğretimi Özgür Birey Yetiştirilmesinde Etkin Bir Rol Üstlenebilir mi?". *Kelam Araştırmaları* 13/1 (Şubat 2015), 213-288.
- Önder, Mustafa. "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretiminin Temelleri Üzerine". *derglabant - AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Haziran 2013), 24-40.
- Özkan, Fatih. "Kültürel Çeşitlilik ve Zorunlu Din Eğitimi Üzerine Düşünceler". *İlahiyât: Akademik Araştırmalar* 2 (Aralık 2018), 37-47.
- Patton, Michael Quinn. *Nitel Araştırma Ve Değerlendirme Yöntemleri*. çev. ed. Metin Bütün - Selçuk Beşir Demir. Ankara: Pegem Akademi, 2018.
- Robson, Colin. *Bilimsel Araştırma Yöntemleri Gerçek Dünya Araştırmaları*, çev. ed. Şakir Çımkır - Nihan Demirkasımoğlu. Ankara: Anı Yayıncılık, 2017
- Saldaña, Johnny. *Nitel Araştırmacılar İçin Kodlama El Kitabı*. çev. Aysel Tüfekçi Akcan - S. Nihat Şad. İstanbul: Pegem Akademi, 2019.
- Selçuk, Mualla. *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1990.
- Şimşek, Seher. *Ortaöğretim Öğrencileri Arasında Yaygınlaşan Ateizm ve Deizm Düşüncesini Önlemede Din Eğitiminin Önemi*. Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Taşkın, Osman. "Gençlere Göre İdeal Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 7/4 (Aralık 2018), 2551-2568.
- Tillich, Paul. *İmanın Dinamikleri*, çev. Fahrullah Terkan - Salih Özer. Ankara: Ankara Okulu, 2000.

- Turan, E. Zehra. "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmen Yeterlikleri: Veli Beklentileri". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (Aralık 2017), 185-204.
- Uslu, Ferit. *Felsefi Açından İmanı Temellendirme*. Ankara: Ankara Okulu, 2. Basım, 2016.
- Yar, Erkan. *Ruh Beden İlişkisi Açısından İnsanın Bütünlüğü Sorunu*. Ankara: Ankara Okulu, 2. Basım, 2011.
- Yavuz, Hilmi. *İslam'ın Zihin Tarihi -Bir Müslüman Aydın'ın İslam Üzerine Düşünceleri*. İstanbul: Timaş Yayıncılık, 3. Basım, 2009.
- Yıldırım, Ali - Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 10. Basım, 2016.
- Yin, Robert K.. *Durum Çalışması Araştırması Uygulamaları*. çev. İlhan Günbayı. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2017.
- Zavalsız, Y. Sinan - Şahin, Ensar. "Ateist ve Deistlerin Din Algısı: Üniversite Öğrencileri Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir Araştırma". *Journal of History Culture and Art Research* 7/2 (Haziran 2018), 567-599.